

उपन्यासकार कोइरालाका विद्रोही नारीपात्र

डा. साधना पन्त 'प्रतीक्षा'

नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिवि, कीर्तिपुर

Email : pratikshagunjan@gmail.com

सार

प्रस्तुत लेखमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासका विद्रोही नारीपात्रहरू निरूपण गर्ने उद्देश्य राखिएको छ। यसका लागि उनका तीनघुम्ती, नरेन्द्रदाइ, सुम्निमा, मोदिआइन, हिटलर र यहूदी र बाबु आमा र छोरा छवटा उपन्यासहरूलाई नारीवादी मान्यताअन्तर्गत नारीविद्रोहको सैद्धान्तिक आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। यी उपन्यासहरूमा पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनाद्वारा निर्देशित मूल्यमान्यताका कारण त्यहाँभित्रका नारीपात्रहरूले विभिन्न प्रकारको उत्पीडन भोगिरहेका देखिन्छन्। उनीहरूमध्ये विद्रोही प्रवृत्तिका नारीपात्रहरूले त्यसविरुद्ध विद्रोहसमेत गरेका देखिन्छन्। प्रस्तुत लेखमा पितृसत्ता र लैङ्गिक उत्पीडनका सन्दर्भसहित नारीविद्रोहअन्तर्गत विभेदकारी सामाजिक/सांस्कृतिक उत्पीडनप्रतिको विद्रोह र यौनिक उत्पीडनप्रतिको विद्रोहजस्ता पक्षको अध्ययन गरिएको छ। प्रस्तुत लेख गुणात्मक प्रकृतिको रहेको छ र यसमा सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालय कार्यबाट गरिएको छ। यसमा प्राथमिक सामग्रीका रूपमा बीपीका उपर्युक्त उपन्यासहरूलाई लिइएको छ भने त्यससँग सम्बन्धित अन्य लेख तथा पुस्तकहरूलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा ग्रहण गरिएको छ। प्रस्तुत अध्ययनबाट विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका निर्धारित उपन्यासहरूमा विद्रोही नारीपात्रको उपस्थिति रहेको तथा उनीहरूद्वारा पितृसत्तात्मक मूल्यद्वारा निर्देशित विभेदकारी सामाजिक परिवेशमा सामाजिक/सांस्कृतिक उत्पीडन र यौनिक उत्पीडनप्रति विद्रोह गरिएको निष्कर्ष निकालिएको छ।

मुख्य शब्दावली : उत्पीडन, पितृसत्ता, लैङ्गिक, यौनिकता, यथास्थितिवादी।

विषयपरिचय

विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला (१९७१-२०३९) नेपाली साहित्यमा मनोविज्ञानको प्रवेश गराउने प्रतिभा हुन्। शारदाका प्रकाशित 'चन्द्रबदन' (१९९२) कथाले यस परम्पराको थालनी गरेको हो। उनले आफ्ना आख्यानहरूमा फ्रायडको मनोविश्लेषणात्मक मान्यताका आधारमा व्यक्तिपात्रका अन्तस्करणमा रहेका मनोभावहरूलाई उनीहरूकै कार्यव्यापारका माध्यमबाट प्रस्तुत गरेका छन्। चेतन र अचेतन मनको द्वन्द्व तथा अवचेतनमा रहेका दमित इच्छा र कुण्ठाका कारण उत्पन्न चारित्रिक विशेषताहरूले उनका उपन्यासलाई उत्कृष्ट बनाएका छन्। प्रतीकात्मकताका कारण उनका उपन्यासहरूमा यौनजन्य विषयले पनि शिष्टता प्राप्त गरेको पाइन्छ। मनोविज्ञान र यौनजस्तो जटिल विषयलाई पनि सहज तथा उत्कृष्ट शैलीमा प्रस्तुत गर्ने कोइराला नेपाली साहित्यमा मनोविश्लेषणात्मक धाराका विशिष्ट सर्जकका रूपमा स्थापित छन्।

तीनघुम्ती (२०२५), नरेन्द्रदाइ (२०२६), सुम्निमा (२०२७), मोदिआइन (२०३६) हिटलर र यहूदी (२०४०) तथा बाबु आमा र छोरा (२०४५) उपन्यासका स्रष्टा कोइराला मूलतः फ्रायडेली मनोविश्लेषणका प्रयोक्ता हुन्। 'चन्द्रबदन' कथाका माध्यमबाट उनले नेपाली साहित्यमा मनोविश्लेषण मात्र नभएर नारीवादी चिन्तनको पनि प्रवेश गराएका हुन्। पतिबाट विछुडिएकी यौवनाको मानसिक उथलपुथल उसको यौनिक उत्पीडनको अभिव्यक्ति हो। यस कथाका माध्यमबाट उनले महिलाको यौनिकताको सन्दर्भलाई सर्वप्रथम उठान गरेका छन्। तीनघुम्ती उपन्यासबाट तत्कालीन सामाजिक/सांस्कृतिक परिवेशमा नारी-पहिचान र विद्रोको आवाज बुलन्द गर्ने उनी नारीवादी उपन्यासकार पनि हुन्। पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनाभित्र स्थापित लैङ्गिक विभेदका कारण महिलाले अनेक प्रकारका उत्पीडन खेप्नुपरिरहेको विश्वपरिवेशान्तर्गत पश्चिमी जगतबाट लैङ्गिक विभेद र त्यसबाट सिर्जित उत्पीडनविरुद्ध राजनीतिक रूपमा नारीवादी आन्दोलन भएको देखिन्छ। साहित्यमा नारीवादका नामले स्थापित यस मान्यताले नारीलाई केन्द्रमा राखेर साहित्यको सिर्जना र समालोचना गरिनुपर्ने धारणा अधि सारेको छ। यसले सामाजिक/सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनीतिक, यौनिक आदि विविध पक्षमा महिलाको अधिकार र पहिचान स्थापनार्थ विद्रोही नारीपात्रको अपेक्षा गरेको हुन्छ। कोइरालाका उपन्यासहरू परम्परागत पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनाभित्र निर्मित छन्। उनका नारीपात्रहरू अनेक विभेद भेलिरहेका देखिन्छन्। उनका केही नारीपात्रहरूमा चेतना, अस्तित्व र पहिचानप्रति सचेतता भएका हुनाले ती विद्रोही भूमिकामा देखिएका छन्। यहाँ कोइरालाका उपन्यासका विद्रोही नारीपात्रहरूको निरूपण गरिएको छ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत लेखका लागि पुस्तकालयीय कार्यबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ। कोइरालाका उपन्यासहरूलाई विश्लेषणको आधारसामग्री बनाएर आमूल नारीवादी विचारलाई विश्लेषणको सैद्धान्तिक पर्याधार मानिएको छ। विश्लेषणात्मक विधिबाट उपन्यासमा प्रस्तुत विद्रोही नारीपात्र निरूपणका लागि यसप्रकारको ढाँचा तय गरिएको छ : (क) सामाजिक/सांस्कृतिक उत्पीडनप्रतिको विद्रोह (ख) यौनिक उत्पीडनप्रतिको विद्रोह।

नारीविद्रोको सैद्धान्तिक आधार

पूर्व र पश्चिम दुवैतिरको समाजमा युगौँदेखि स्थापित पितृसत्ताले महिलालाई दोस्रो दर्जाको मानिसका रूपमा व्यवहार गर्दै आएको हुनाले यसविरुद्ध नारीवादी चिन्तनको आरम्भ भएको हो। पश्चिमी महिलाहरूले यसलाई नेतृत्व दिएर आफूमाथि भएको सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक विभेद र अन्यायविरुद्ध विद्रोह गरे। पुरुषसहर पारिश्रमिक, शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, मातृत्व, यौनिकता आदि पक्षमा स्वतन्त्रता र समानता नभएकोमा विद्रोही बने।

पितृसत्तात्मक समाजको पारिवारिक संरचनाभित्रका नारीयौनिकता तथा महिलाको लैङ्गिक पहिचानको व्याख्या गर्दै आमूल नारीवादले पितृसत्ताबाट पीडित महिलाहरूले त्यसको सामना गर्नका लागि प्राकृतिक लिङ्गको भूमिकामा समेत विकल्पको खोजी गर्नुपर्ने धारणा राख्दछ। अमेरिकामा केट मिलेटको *सेक्सुअल पोलिटिक्स* (सन् १९७०) को प्रकाशनसँगै यस विचारधाराको प्रसार भएको मानिन्छ। सुधारभन्दा क्रान्तिमा विश्वास राख्ने मिलेटले पितृसत्तामा नारीको शोषित पीडित अवस्थाको उजागर गर्दै भनेकी छन्—

“परम्परागत रूपमा पितृसत्ताले बाबुलाई महिला तथा बालबालिका माथिको सबैजसो अधिकार प्रदान गरेको छ। शारीरिक हिंसालगायत बेचबिखनदेखि सबैखाले हिंसा गर्नेसम्मको छुट उसलाई दिएको देखिन्छ। यहाँ बाबुलाई नातासम्बन्धभित्र निर्माता र मालिकका रूपमा अधिकार प्रदान गरिएको हुन्छ” (मिलेट, सन् २०००, पृ. ३३-३४)। समाजमा स्थापित धार्मिक-सांस्कृतिक मूल्य-मान्यताभित्र प्रायः महिला उत्पीडित हुन्छन्। आमूल नारीवादी मेरी डेलीको महत्त्वपूर्ण पुस्तक *वियोन्ड द गड फादर : टुवार्ड अ फिलसफी अफ उमन्स लिबरेसन* (सन् १९७३) मा उनले भगवानलाई सबै पितृसत्ताहरूको प्रतिमानका रूपमा लिएकी छन्। उनका अनुसार जबसम्म यसलाई पुरुष र महिलाको चेतनाबाट निकाल्न सकिँदैन महिलाहरूको पूर्ण मानवका रूपमा सशक्तीकरण हुन सक्दैन (टड, सन् १९८९, पृ. १०२)। संसारका सबैजसो धार्मिक तथा सांस्कृतिक मूल्यमान्यताहरू पुरुषद्वारा स्थापित भएका हुनाले यसमा महिलाको स्थान नगन्य देखिन्छ। डेली सम्पूर्ण धर्महरू पितृसत्तात्मक विषयका रूपमा प्रस्तुत भएको धारणा राख्छन्। उनले महिलाका अनुभव तथा ऐतिहासिक सत्यलाई ओभरलुकाएर पार्न बनाइएका भुटा कथाहरूको प्रतिवाद गर्दै वास्तविकता प्रस्तुत गरेकी मात्र नभई पितृसत्ताले लुकाएका र उल्ट्याएका यथार्थको पुनः आविष्कार गर्नुपर्नेमा जोड दिएको देखिन्छ (म्याडसेन, सन् २००, पृ. १६३-१६४)। पितृसत्ताले महिलाको यौनिकतामाथि नियन्त्रण गर्नुका साथै उनीहरूको यौन शोषण गर्दछ भन्दै आमूल नारीवादीहरू महिलाको यौनिकताप्रति सचेत देखिनुका साथै उनीहरूमाथि हुने यौन शोषणप्रति विद्रोह गर्दछन्।

कोइरालाका उपन्यासमा नारीपात्रहरूद्वारा गरिएको विद्रोह

नारीपात्रकै केन्द्रीयतामा रचिएका कोइरालाका उपन्यासहरूको परम्परागत सामाजिक/सांस्कृतिक परिवेशभित्रको पितृसत्तात्मक मूल्य, स्थापित रूढि र पुरातन मान्यताद्वारा नारीपात्रहरू उत्पीडित भएका उनीहरू प्रत्यक्ष-परोक्ष विद्रोही देखिन्छन्।

(क) सामाजिक/सांस्कृतिक उत्पीडनप्रतिको विद्रोह

पितृसत्ताले निर्माण गरेको विभेदकारी सामाजिक/सांस्कृतिक मूल्यहरूका कारण नारी उत्पीडित हुन्छन् भन्ने नारीवादी मत कोइरालाका औपन्यासिक सन्दर्भमा पनि देखिन्छ। *तीनघुम्ती* नारी अस्तित्व, पहिचानका साथै विद्रोहका दृष्टिले अग्रस्थानमा छ। परम्परागत समाजमा हुर्के-बढेकी इन्द्रमायाले आफ्नो जीवनका तीन विषम मोडमा लिएका कठिन निर्णय तत्कालीन समाजमा स्थापित मूल्यविरुद्ध विद्रोह हुन्। परिवार तथा समाजको इच्छाविपरीत पीताम्बरसँगको अन्तर्जातीय विवाह, पीताम्बरको अनुपस्थितिमा रमेशसँगको शारीरिक सम्बन्ध र सन्तानप्राप्ति, सन्तानलाई पतिले स्वीकार नगर्दा मातृत्वको रक्षार्थ उसलाई छाडेर छोरीसहित सङ्घर्षमयी यात्रामा निस्कनु जस्ता तीन निर्णयहरू केवल उसको आवेगका परिणति थिएनन्। ती परम्परागत सामाजिक/सांस्कृतिक मूल्यद्वारा महिलाको अधिकार हनन् हुने र उनीहरूमाथि हुने उत्पीडनप्रतिको विद्रोह थिए।

काठमाडौँको परम्परागत नेवार संस्कृतिभित्रकी इन्द्रमायाले सहपाठी पीताम्बरलाई प्रेम गरेर उसँग बिहे गर्ने कुरा व्यक्त गरेपछि आमाले आफूहरू नेवार भएको हुँदा पीताम्बरसँग जात मिल्दैन, त्यसैले ऊसँग विवाह सम्भव छैन भन्दा उसले “म पीताम्बरबाहेक अरू कसैसँग सुखी हुन सकिन्न” (पृ.९) भन्नु

स्थापित सामाजिक/सांस्कृतिक मूल्यविरुद्धको विद्रोह हो। इन्द्रमायाले एकातिर जातीयताको सामाजिक मूल्यविरुद्ध आवाज उठाएकी छ भने अर्कातिर छोरीको जीवनका हरेक निर्णय आमाबाबुको चाहनाअनुरूप हुनुपर्ने पितृसत्तात्मक मूल्यप्रति विद्रोही बनेकी छ। तत्कालीन नेपाली समाज विभन्न जात-वर्ग, छुवाछुत एवम् अनेक रूढिवादी मान्यताबाट ग्रसित थियो। त्यसैले उपन्यासकारले इन्द्रमायाजस्ती साहसी तथा विद्रोही नारीलाई नायकत्व दिएर यस्तो मानवताविरोधी मूल्यको अन्त्य हुनुपर्ने आशय प्रकट गरेका हुन्।

एउटी नारी पत्नी बनिसकेपछि ऊभित्र जुर्मुराएको आमा बन्ने चाहनाका सन्दर्भमा इन्द्रमायाको विद्रोही भाव उग्रतातर्फ अग्रसर देखिएको छ। पितृसत्तात्मक समाजमा विवाहपश्चात् सन्तानको आगमन नहुँदा 'बन्ध्या' भनेर स्त्रीलाई नै दोषी देखिन्छ। इन्द्रमायाले सन्तानको चाहना राख्दो पतिले "घरमा केटाकेटी भएनन् भनेर मलाई के सुनाएकी ? तिमिमा पो कहीं बिगार छ कि ... बन्ध्या..." (पृ.२८) भनेर दोषको भारी ऊमाथि नै बिसाएको छ। त्यसको प्रतिउत्तरमा उसले "सन्तान भनेको पति-पत्नीको सम्मिलित सहयोगको सुन्दर रचना हो। खोई यता त्यो सहयोग ?" (पृ.२८) भन्नु नारीद्वेषी संस्कृतिप्रतिको विद्रोह हो किनभने पितृसत्तात्मक समाजमा राम्रा कुराको भागिदार पुरुष हुने तथा नराम्रा कुराको जिम्मेवार महिलालाई बनाइने गरिन्छ। त्यसैले आफ्नो कमजोरी लुकाउँदै पीताम्बरले इन्द्रमायालाई 'बन्ध्या' को शङ्का गर्न पछि परेको छैन। यस्तो उत्पीडनकारी संस्कृतिकविरुद्ध इन्द्रमायाले विद्रोह गरेकी छ।

पितृसत्तात्मक संस्कृतिले पुरुषलाई हरेक कर्ममा निर्बाध छोडिदिएको छ भने अनेक बन्धन र वर्जनाहरू केवल महिलाका लागि बनाएको छ। पापको भागिदार पनि महिला मात्र बनाइएका कारण रमेशसँगको सम्बन्धलाई इन्द्रमायाले पापबोध गरेकी छ। पुरुषले एउटी पत्नी हुँदाहुँदै अन्यसँग सम्बन्ध राख्न सक्छन्, सन्तान जन्माउन सक्छन् र त्यसलाई गर्वका साथ घरपरिवारमा समावेश गर्न पाउँछन् तर महिलालाई त्यसो गर्ने स्वतन्त्रता हुँदैन। छोरीसहित इन्द्रमाया आफ्नो परिवारको अंश बन्न नसक्ने हुँदा छोरीलाई अनाथालयमा राखिदिन भन्ने पीताम्बरप्रति ऊ सहमत हुन सकिदैन। आफूले पीताम्बरप्रति मनले निष्ठापूर्वक कर्तव्य निर्वाह गरेको हुँदा आफू उसकी पत्नीको अधिकारबाट वञ्चित हुन नपर्ने धारणा राख्ने ऊ आफ्नी छोरी आफैसँग राख्न पाउनुपर्छ भन्ने अधिकारप्रति सचेत देखिन्छे। त्यसैले उसले पीताम्बरलाई प्रतिप्रश्न गरेकी छ- "त्यसो भए मैले यहाँ किन बस्ने त ? के भोजन र वस्त्रको लागि ?" (पृ.८७)। परिवारमा पत्नीको स्थान तथा सम्बन्ध पतिको इच्छामा मात्र निर्भर हुने पितृसत्तात्मक सामाजिक/सांस्कृतिक मूल्यप्रतिको विद्रोह हो सो भनाइ। जीवन गुजाराका लागि महिला पुरुषको दासी भएर ऊबाट पाउने शारीरिक-मानसिक सबै उत्पीडन सहेर बस्नुपर्छ भन्ने परम्परागत मान्यताप्रति विद्रोही भएकी हुनाले नै ऊ जीवनको तेस्रो घुम्तीमा पतिलाई त्यागेर हिँडेकी छ।

नरेन्द्रदाइमा नरेन्द्रकी पत्नी गौरी तथा उसकी प्रेमिका मुनरिया मुख्य नारीपात्र हुन्। पुरुषलाई प्राप्त असीमित अधिकारको उपयोग गरेर नरेन्द्रले गौरीलाई पत्नीको स्थान नदिएर आफ्नै घरमा काम गर्ने मुनरियालाई लिएर गएपछि आरम्भदेखि नै पतिबाट त्यागिएर उत्पीडित भएकी गौरी थप पीडामा परेकी छ। जवान नरेन्द्रसँग बालिका गौरीको अनमेल विवाह नरेन्द्रका लागि सामान्य थियो किनभने पुरुषलाई एउटी पत्नी मन नपरे अर्की बिहे गर्ने छुट थियो। गौरीको अविकसित शारीरिक बनोटका कारण ऊबाट टाढा हुने बहाना खोजिरहेको नरेन्द्रले आफ्नो बाबुको रिसइवीका कारण पत्नी गौरीलाई त्यागेको घोषणा गरेको छ। जसरी एउटा पतिले पत्नी त्याग्न वा बहुपत्नी राख्न पाउँछ, त्यसरी नै पति त्यागेर अन्य

पुरुषसँग सम्बन्ध बनाउने छुट नारीलाई छैन। त्यसो गरी भने नारी पापिनी कहलाउँछे। गौरी बिनाअपराध सजायको भागिदार बनेकी छ। त्यसैले त पतिलाई रिभाउन गरेका प्रत्येक प्रयास विफल भएपछि नरेन्द्रले घर छोड्ने निर्णय गरिसकेपछि सानोबाबुसँग भनेकी छ- “पाप काम नगरे पनि पाप-भोग किन मानिसले सहनुपर्छ भन्न” (पृ.५३)। उसको यो भनाइ उत्पीडनकारी सामाजिक/सांस्कृतिक मूल्यप्रतिको परोक्ष विद्रोह हो। नरेन्द्रले मुनरियालाई लिएर गाउँ छाडी गएपछि गौरीले एकान्त रोजेर कृष्णको भक्तिका माध्यमबाट प्रेमको अतृप्तता पूर्ण गर्ने प्रयासमा लाग्नु, कोशीको बाढीले घर-खेत लगेर सबैले गाउँ छाडी जाँदा ऊ त्यहीं एकलै रहनु पनि विद्रोह हो। पतिको मृत्युपश्चात् ऊ मरेको नभएर सदासदाका लागि आफूमा लीन भएको मानेर विधवाको रूप धारण नगर्नु प्रत्यक्षतः गौरीको बहुलश्रीपन मानिन्छ भने परोक्षतः उत्पीडनकारी सामाजिक/सांस्कृतिक मूल्यप्रतिको विद्रोह हो। जस्तोसुकै भए पनि पतिलाई परमेश्वर मान्नुपर्ने अनि पतिको मृत्युपश्चात् पत्नी विधवा बनेर आजीवन उसको सत्मा बस्नुपर्ने विभेदकारी संस्कृतिप्रति असहमत उपन्यासकारले गौरीका माध्यमबाट यसप्रकारको विभेद तथा उत्पीडनकारी सामाजिक/सांस्कृतिक मूल्यप्रति विद्रोह गराएका छन्।

मुनरिया आरम्भमा मालिककी प्रेमिका बनेर उसकी दोस्री पत्नीका रूपमा गाउँबाट भागेर सुखी देखिए पनि पछि ऊ उत्पीडित देखिएकी छ। उसलाई गाउँमा सबैले चरित्रहीन र अनैतिक भने पनि उसले आफूलाई त्यस्ती मान्न तयार छैन। आफूलाई सबैले घृणा गर्ने हुँदा विषम परिस्थितिमा पनि गाउँ फर्कन नसकी बनारसमा एकलै आफ्नो अस्तित्वको लडाइँमा रहेकी मुनरियाले सानोबाबुलाई भेटेपछि आफ्नो यथार्थ बताउँदै आफूलाई निर्दोष मान्नु पनि परम्परागत सोचाइविरुद्धको विद्रोह हो। आफू नरेन्द्रको प्रेममा पर्नु तथा उसँग विहे गर्नुमा आफ्नो मात्र दोष नभएको मान्ने मुनरिया समाजको परम्परागत सोचाइविरुद्ध देखिएकी छ। नरेन्द्र निर्धक्क आफ्नो घर फर्केको अनि गौरीलाई सबैले प्रशंसा गरेको तर आफूलाई घृणा गरेकोमा दुःखी हुँदै भनेकी छ- “तिमीजस्तै सारा समाजले उसको पक्ष लिएको छ। सबै भन्छन्, ‘हाई गौरी, हाई गौरी’। के कसैले मलाई पनि सम्झेको छ ? के कसैले मेराप्रति पनि करुणाको आँसु फिक्ला ? ...उनी देवी भएर बसिन् ...मैले भने जङ्गलको हरिणीजस्तो व्याधाको वाणबाट जोगिँदै अँध्यारो-अँध्यारोमा लुकीलुकी हिँड्नुपर्ने।” (पृ. ७३)। पतिले त्याग्दा पनि उसैको भक्तिमा लागेर जीवन उत्सर्ग गरेकी हुँदा समाजले गौरीलाई उच्चस्थानमा राखेको तर आफूले स्वाभाविक रूपमा नरेन्द्रको प्रेम स्वीकार गर्दा आफूलाई मान्छेजस्तो व्यवहार पनि नगरेकोमा दुःखी हुनु उसको समाजप्रतिको विद्रोह हो। मुनरियाले अन्त्यमा बनारसमा एउटा बूढो जौहरीकी रखौटी भएर बस्नु र सानोबाबुलाई “मुनरिया त मरिसकी” (पृ.९६) भन्नु परम्परित समाजप्रतिको विद्रोह हो।

सुम्निमा आर्य र किराँती सांस्कृतिक परिवेशमा निर्मित छ। उपन्यासका नारीपात्रहरू सुम्निमा र पुलोमा भिन्न सामाजिक/सांस्कृतिक मूल्यबाट पोषित छन्। सुम्निमा सोमदत्तको आर्य संस्कृतिप्रति विद्रोही देखिएकी छ। कोशी तटमा गाई चराउन जाने सोमदत्तसँग सुम्निमाको भेट हुँदा उनीहरूबिच भएको संवादले सुम्निमाको उक्त स्वभाव देखिन्छ। यौवन अवस्थामा प्रवेश गर्दै गरेका उनीहरू अन्ततः शरीरसम्बन्धी विवादका कारण सदाका लागि टाढिए। सोमदत्तले “शरीर पापको खाडल हो र त्यसैको तिमी प्रशंसा गच्छ्यौँ सुम्निमा” (पृ.२९) भन्नु र जबाफमा सुम्निमाले “तिमी त जेमा पनि पाप मात्रै देख्यौँ यसरी पापै पापले चारैतिरबाट घेरिएर बस्नुपर्दा तिमीलाई कस्तो सास्ती हुँदो हो; कठै !” (पृ.२९) भन्नु

विद्रोह हो । उसको शरीरको आकर्षणबाट मुक्त रहन सोमदत्तले उसलाई शरीर ढाक्ने आग्रह गर्दा स्वीकार नगरेर पुरुषको इच्छाअनुसार महिलाले चलनुपर्ने आर्य संस्कृतिप्रति ऊ विद्रोही भएकी हो ।

सामाजिक/सांस्कृतिक मूल्यद्वारा उत्पीडित नारीपात्र पुलोमा हो । नारी सदा पुरुषको चरण-दासी बन्नुपर्छ, भन्ने अपभ्रंसित आर्यपरम्परामा पुलोमा निरन्तर पित्सिइरहेकी छ । विवाह गर्नु तर दाम्पत्य जीवनका आवश्यक पक्षहरूमा ध्यान नदिने हठयोगी पतिबाट पुलोमा पीडित भएपछि ऊभित्र विद्रोही भाव विकसित हुँदै जान्छ । सँगै बसेर शास्त्र-ग्रन्थ पाठ गर्दा पुलोमाले आफ्ना धारणा राख्न थाल्दा आफू बराबर भएको मन नपरेर सोमदत्तले भन्यो “तिमीलाई थाहै छ, कुनै-कुनै शास्त्रमा नारीलाई धर्मग्रन्थको अध्ययन वर्जित गरेको छ । पहिलेका ऋषि-मुनिहरूले बुझेरै विधिविधान रचेका रहेछन्” (पृ.४८) । त्यसपछिको पुलोमाको अवस्थालाई उपन्यासकारले यसरी चित्रण गरेका छन्- “कोठा बाहिर निस्कन लागेकी पुलोमा थामिई उसलाई एकपलका लागि त पतिको कथनको भरपूर उत्तर दिउँजस्तो लाग्यो । उसले भन्नै आँटेकी थी कि वेदका धेरै ऋचाहरूका रचयिता स्त्री नै थिए । तर क्रोधलाई बलपूर्वक नियन्त्रणमा राखेर केही नबोली ऊ बाहिर निस्की” (पृ.४८) । यो पुलोमाभित्र विकसित विद्रोही चरित्रको साक्ष्य हो ।

सोमदत्तसँग बिहेपश्चात् उसको दैनिकी कठिन थियो । प्रतिमास पुत्रेष्टि यज्ञपश्चात् पतिपत्नीको शारीरिक सम्बन्ध उसका लागि भन्नै पीडादायी हुन्थ्यो । सोमदत्तले उसलाई पत्नीभन्दा पनि आफ्नो कुल तार्नका लागि पुत्र प्राप्त गर्ने साधन मात्र ठानेको हुँदा ऊ भित्रभित्रै असन्तुष्ट र पीडित बन्दै गएकी छ । कुल तार्ने पुत्र प्राप्तिका लागि वैदिक विधिपूर्वक गरिएको कर्म पीडादायी लाग्नु तर मनले कल्पना गरेको भिल्ल युवकको सम्झना पनि आनन्द लागेको हुनाले उसले धर्ममा स्वाभाविकता नभएको पाउँछे । सुम्निमाको सम्झनाले पीडित भएर सम्भोगको प्रस्ताव लिएर पुलोमासामु जाँदा सोमदत्तले आफ्नो धर्म नष्ट भएको ठान्दै तर पुलोमा सिँगारिएर पतिसँग प्रेमभावले जाँदा उसलाई अनार्य भिल्लिनी भन्दै ईश्वरले छोडिसकेको भन्दा पुलोमा विद्रोही बनेकी छ ।

कसैले नदेखेको कल्पित भगवानको नाम र पापको डर देखाएर पुरुषले नारीमाथि गर्ने अन्याय र शोषणप्रति असहमत पुलोमाले आफू गर्भवती भएको खबर सुनाउँदा सोमदत्तले महत्त्व नदिँदा विद्रोह स्वरूप भन्छे- “तिमीलाई पिण्ड दिने व्यक्ति चाहिएको थियो, त्यो मैले ठीलो-चाँडो जे भए पनि दिने भएँ” (पृ.१००) । पुत्र नभई नहुने विभेदकारी सामाजिक/सांस्कृतिक मूल्यप्रति रुष्ट पुलोमा उपन्यासको अन्त्यतिर प्रत्यक्ष रूपमा नै विद्रोही बनेर नाम मात्रको पति सोमदत्तसँग सम्बन्धविच्छेद गरेकी छ ।

मोदिआइनले महाभारतको युद्धमा वीरगति प्राप्त गर्ने योद्धाका विधवाहरूको उत्पीडनको प्रस्तुति गरेको छ । उपन्यासमा प्रत्यक्ष उपस्थित नारीपात्र मोदिआइन हो भने उसको कथाका माध्यमबाट उपस्थित भएका नारीपात्रहरू मछुवारिन र नारी विद्रोही छन् । बालपात्रलाई मोदिआइनले “ठूलो मानिस थरिथरिका हुन्छन् । असल मानिस भने एकथरिका मात्र हुन्छन् । ठूलो हुनपट्टि नलाग्नु, असल हुनपट्टि लाग्नु नानी” (पृ.१४) भन्नु अप्रत्यक्ष रूपमा स्थापित सामाजिक/सांस्कृतिक मूल्य तथा त्यसले सिर्जेको उत्पीडनप्रतिको विद्रोह हो । ठूलो बन्ने अहम्मा पुरुषले गर्ने होडबाजी, शक्तिप्रदर्शन तथा युद्धजन्य परिवेशप्रति लक्षित उसको भनाइमा पुरुष जति ठूलो बन्न चाहन्छ ऊबाट महिला त्यति नै उत्पीडित हुन पुग्छे ।

हडाहा पोखरीमा माछा बेच्ने मछुवारिनले तान्त्रिकलाई “म को हुँ, तेसको तिमीलाई के प्रयोजन” (पृ.२१)

भन्नु पनि स्थापित सामाजिक/सांस्कृतिक मूल्यप्रतिको विद्रोह हो। मछुवारिन तान्त्रिकको आदेशको बेवास्ता गर्दै आफ्नो परिचय नदिई लोप हुनुले नारी सदैव पुरुषको आज्ञा शिरोपर गर्नुपर्छ, उसैको अधीनमा बस्नुपर्छ भन्ने मान्यताप्रति विद्रोह गरेको देखिन्छ। कथामा आएको नारी तथा नारीले वर्णन गरेको महाभारतको कथाका नारी पात्रहरू स्थापित सामाजिक/सांस्कृतिक मूल्यद्वारा उत्पीडित देखिन्छन्। असङ्ख्य नारीहरूको चाहना विपरीत भए पनि महाभारतको युद्ध भएरै छाडेपछि विधवा बनेकी नवविवाहिता यौवना नारीले व्यक्त गरेका भाव सांस्कृतिक उत्पीडनप्रतिको विद्रोह हो-

म विधवा भएँ र मजस्तै लाखौँ नारी वैधव्यका शिकार भए। विधवा मरिसकेकी नारी हो, जसको देह कालान्तरमा ढलेर समाप्त हुन्छ, मेरो एउटा मृत्यु त कुरुक्षेत्रमा भयो जुन मलाई थाहा छैन कुन दिन म मरें हामी लाखौँ नारी, महाभारतको युद्धमा विधवा भएका ठाउँ ठाउँमा आफ्ना-आफ्ना प्रियलाई खोज्दै पुगेका छौँ, ठाउँ ठाउँमा युग युगदेखि पर्खीबसेका छौँ मरेका प्याराका लागि (पृ. ५८-५९)।

नारीको उपर्युक्त भनाइ पतिको मृत्युपश्चात् नारीले उसैको सतमा जीवनभर आफूलाई पीडा दिएर बस्नुपर्ने विधवा संस्कृतिप्रतिको विद्रोह हो। पुरुषको शक्ति-सङ्घर्षको युद्धमा मारिएका योद्धाका विधवाको प्रेतात्मारूपी नारी तथा मछुवारिनका माध्यमबाट यस्तो उत्पीडनकारी मूल्यविरुद्ध आवाज उठाएर उपन्यासमा त्यसको अन्त्यको अपेक्षा गरिएको छ।

हिटलर र यहूदी रेवा तथा ग्रेटाजस्ता नारी पात्रहरू परम्परागत हिन्दू-आर्य संस्कृति नारीद्वेषी रहेको भन्दै त्यसको विरोधमा देखिएका छन्। 'म' पात्रको युरोप यात्राको क्रममा पानीजहाजका सहयात्री नारायणन तथा रेवाबीच सांस्कृतिक चर्चामा रेवाले भनेकी छ "त्यसो भए के हिन्दू नारीलाई पश्चिमी नारीसरह स्वतन्त्र आचरणको अधिकार छैन ?" (पृ.२७)। परम्परागत हिन्दू संस्कृतिले नारीलाई पृथ्वीको रूपमा हेरेकोमा रेवाको विमति छ। ग्रेटा पूर्वीय नारीले भोग्ने सामाजिक/सांस्कृतिक उत्पीडनप्रति विद्रोही देखिएकी छ। पूर्वीय संस्कृतिको एक डाक्टरले "हाम्रो मुलुकमा स्वास्नीमानिसहरू बडा सदाचारी हुन्छन्। हाम्रो बिहे स्वर्गमा नै भइसकेको हुन्छ, पृथ्वीमा त लोकाचार मात्र गरेको, त्यसो हुनाले अविच्छिन्न हुन्छ, हाम्रो वैवाहिक सम्बन्ध। सती प्रथाको मूल आधार यही भावना त हो नि" (पृ.७६) भन्दा ग्रेटाले "सतीको पुरुषवाची शब्द के छ तिम्रो शास्त्रमा ?" (पृ.२७) भन्ने प्रश्न गरेकी छ। यसको आशय हो पतिको मृत्युमा पत्नीले जिउँदै जल्नुपर्ने तर पत्नीको मृत्युमा पतिले किन जल्न नपर्ने ?

बाबु आमा र छोरामा वनारसमा पढ्दै गरेकी उमाले सहपाठी शिवसँग गोप्य रूपमा प्रेमविवाह गरेर उनीहरूबीच शारीरिक सम्बन्ध पनि भएको छ। उमालाई उसको दाजुले घर जाने भनी काठमाडौँ लगेर ऊभन्दा दोब्बर उमेरको सम्पन्न व्यक्तिसँग बिहेको तयारी गर्दा उसले आमासँग सो बिहे अस्वीकार गर्दै आफूले बिहे गरिसकेको तथा महिनावारी पनि रोकिएको यथार्थ बताउँछे। आमाले परिवारको इज्जतका लागि त्यो रहस्य नखोली चुपचाप बिहे गर्न भनेपछि प्रौढ व्यक्तिकी दोस्री पत्नी बन्न पुगेकी उमाले आफूलाई बाँचेर पनि मरेतुल्य ठानेकी छ। नारीले आफूखुसी बिहे गर्दा परिवारको इज्जत जाने, छोरीले आफ्ना लागि नभएर परिवारका लागि बाँचिदिनुपर्ने विभेदकारी संस्कृतिले पीडित उमाले सुहागरातको भोलिपल्टै गरेको यस्तो क्रियाकलाप परोक्ष विद्रोह हो- "त्यसपछि सुचिताका लागि नुहाउन लागेको

रातभरि नुहाइरहें सेतो मलमलको साडी र सुती चोलो लगाएर बार्दलीमा आएँ-प्रभातको पुनीत क्षणबाट आफ्नो शरीरको अकलुषिततालाई पुनः प्राप्त गर्न” (पृ.४९) । विवाहिता नारीले रातो पहिरन गर्नुपर्ने परम्परागत संस्कृतिविपरीत उसले विधवाको जस्तो पहिरन गर्नु ऊभिन्नको असन्तोष र विद्रोहको प्रकटीकरण हो । उमाले ससाना कुरामा पतिसँग विवाद गर्नु, उसलाई चिढाउन खोज्नु, आफ्नो बिहेमा माइतीबाट ल्याएका मूल्यवान लुगाहरू नोकर चाकरलाई बाँड्नु र आफू सादा पहिरनमा रहनु अप्रत्यक्ष रूपमा विद्रोह हो ।

(ख) यौनिक उत्पीडनप्रतिको विद्रोह

पितृसत्तात्मक सामाजिक/सांस्कृतिक मूल्यभिन्न यौन केवल पुरुषको आवश्यकताका रूपमा रहने अनि महिला त्यसको परिपूर्तिको माध्यम मात्र बन्ने सन्दर्भमा कोइरालाका केही नारीपात्रहरूले प्रत्यक्ष विद्रोह गर्ने आँट गरेका छन् । परम्परागत पितृसत्तात्मक समाजमा नारीयौनिकताका पक्षमा नितान्त नयाँ तथा क्रान्तिकारी विचारको संप्रेषणद्वारा *तीनघुम्ती* उपन्यासले नेपाली साहित्यमा उथलपुथल ल्याएको छ । मातृत्व तथा यौनिकताका सन्दर्भमा इन्द्रमायाजस्ती निर्भिक नारीलाई उभ्याएर पितृसत्तात्मक मूल्यलाई चुनौती दिन सफल यो उपन्यास नारीविद्रोहका दृष्टिले उल्लेख्य छ । यौवन अवस्थामा रहेकी इन्द्रमायालाई घरमा बिहेको कुरा चलिरहँदा आफ्नो मन परेको सहपाठी पीताम्बरको सम्भना हुनु र आफूले उससँग बिहे गर्ने विचार आउनु यौनिक अधिकारप्रतिको सचेतता हो । उसले आमालाई “पीताम्बर छँदैछ नि !” (पृ.७) भन्नु एक प्रकारले विद्रोह हो किनभने महिलाले आफ्नो यौनसाथी चयन गर्न पाउनु उसको अधिकार हो । इन्द्रमायाकी आमाले “इन्द्रमाया यो कसरी हुन्छ ? ऊ पर्वते बाहुन, हामी नेवार वैश्य” (पृ. ७) भनेर पीताम्बरसँगको वैवाहिक सम्बन्ध आफ्नो सामाजिक परम्परा र प्रतिष्ठा अनुकूल नभएको बताउँदा इन्द्रमायाले “तर म अरू कसैसँग पनि सुखी हुन सकिदैन” (पृ.७) भन्नु यौनिक उत्पीडनप्रतिको विद्रोह हो ।

यौनलाई गोपनीय मानिएको हुँदा नारीहरू आफ्ना चाहना अभिव्यक्त गर्न सक्दैनन् तर इन्द्रमाया निर्भिक हुनाले उसले पतिलाई तुरुन्त जबाफ दिएकी छ । उसको विचारमा यौनसुख तथा सन्तान प्राप्तिमा पति-पत्नी दुवैको सहकार्य आवश्यक हुन्छ, चाहे तनको होस् चाहे मनको । इन्द्रमायाको अन्तस्करणमा दमित यौनकुण्ठाले नै उसलाई आफ्नो जीवनको दोस्रो घुम्तीको अर्को कठिन निर्णय रमेशबाट यौन सुख तथा सन्तानको प्राप्तितर्फ प्रेरित गरेको देखिन्छ । जति नै कर्तव्यनिष्ठ भएर समर्पित भए पनि अर्काकी छोरीसहितकी पत्नीसँग आफ्नो सम्बन्ध बन्न नसक्ने भन्दै छोरी रमेशको जिम्मा लगाउन वा आफैँ रमेशकहाँ जान (पृ.८५) भन्ने पीताम्बरलाई उसले भनेकी छ- “किनभने रमेश मेरो पति होइन जसलाई मैले एक दिन आफ्नो महान् निर्णय गरेर आत्माको एकान्तमा वरण गरेर पति तुल्याएकी थिएँ ।” (पृ.८५) । उसको भनाइको आशय हो, उसले हृदयदेखि वरण गरेको पति रमेश नभएर पीताम्बर हो । ऊसँगको सम्बन्ध क्षणिक नभएर जीवनभरका लागि हो । रमेशसँगको सम्बन्ध क्षणिक हुनाका साथै ऊ पीताम्बरको विकल्प पनि होइन । जसरी पुरुषले यौनलाई व्यक्तिगत विषय ठान्छ, नारीले पनि त्यस्तै ठान्न पाउनुपर्दछ । नारीले जोसँग यौनसम्बन्ध राख्यो त्यसैसँग जीवन गुजारा गर्नुपर्छ भन्ने परम्परागत मान्यताको विपक्षमा उभिएकी इन्द्रमायाले पतिपत्नीका बिच कर्तव्य र जीवनको सहकार्यात्मक सम्बन्ध हुन्छ तर यौनसाथी केवल जैविकीय चाहना पूर्तिको क्षणिक सहयात्री मात्र हो भन्ने धारणा राखेकी छ ।

इन्द्रमायाको दृष्टिमा यौन मानव जीवनको आवश्यकता र व्यक्तिको निजी विषय हो तर महिलाका सन्दर्भमा बेग्लै परिभाषा बनाइएको छ- जोसँग यौन सम्बन्ध बन्छ त्यो केवल उसको पति हुनुपर्छ । पुरुषका हकमा यस्तो नियम नभएको हुँदा पीताम्बरले पनि आफूबाहेक अन्य महिलासँग सम्बन्ध राखेको जानकार भएकी उसले ती सबैलाई पत्नी किन नबनाएको भनेर प्रश्न गरेकी छ । यौनसम्बन्धी मान्यता नारी-पुरुष दुवैका लागि समान हुनुपर्ने लेखकको विचारबाहक इन्द्रमायाले नारीको सतीत्वका सम्बन्धमा यसो भनेकी छ- “मेरो सतीत्व तिम्रो खाँचोको विषय नै होइन, पटककै होइन; यो त मेरो विषय पो हो, मेरो आस्थासँग सम्बन्ध राख्ने सती या असती जे हुन्छु त्यो म पो हुन्छु; त्यसकारण म सती भए वा असती भएँ भन्ने कुरा त मैले निर्णय दिने कुरा पो हो” (पृ.८६) । यौनिक अधिकारप्रति सचेत महिलालाई असती मान्ने परम्पराबाट महिला उत्पीडित हुने मान्यताविरुद्ध इन्द्रमाया विद्रोही देखिएकी छ ।

नरेन्द्रदाइका नारीपात्रहरूले यौनिक सन्दर्भमा परोक्ष रूपमा विद्रोह गरेका देखिन्छन् । उपन्यासमा गौरी र मुनरिया यौनिक सन्दर्भमा उत्पीडित देखिएका छन् । नारीलाई केवल शारीरिक आवश्यकता पूर्ति गर्ने साधन र भोग्या ठान्ने नरेन्द्रले पत्नी गौरीलाई उसको अविकसित शरीरका कारण आफूले यौनतृप्ति प्राप्त गर्न नसकेकोमा त्यागेको छ । गौरीले आफूलाई पति अनुकूल बनाउन, उसलाई रिभाउन गरेका हरेक प्रयास असफल भएपछि ऊ भित्रिभित्रै कुण्ठित बनेकी छ । आफूले अत्यन्त प्रेमपूर्वक सानोबाबुको हात पठाएको सुपारी नरेन्द्रले नखाई फालेपछि गौरीले अत्यन्त दुःखी भएर देवर सानोबाबुलाई अँगालो हालेर असामान्य रूपले म्वाई खानु विद्रोहको प्रकटीकरण हो जुन उसको अचेतनको प्रेरणामा सञ्चालित थियो । गौरीलाई तिरस्कार गर्ने नरेन्द्र आफ्नै घरकी नोकर्नी मुनरियाको आकर्षक जिउडाल र यौवनप्रति आकर्षित भएर उसको पछि लागेपश्चात् गौरीलाई गृहस्थीका यावत कुरामा रुचि नलागी एकान्तबास रोज्नु परोक्ष विद्रोह हो । यौनिक उत्पीडनका कारण गौरीले गरेको सबैभन्दा ठूलो साङ्केतिक विद्रोह हो- नरेन्द्रको मृत्युपश्चात् पनि आफूलाई विधवाको रूपमा नढाल्नु । चेतन अवस्थामा नरेन्द्रको सेवा गरेर तृप्त हुने गौरीको अचेतनमा यौनकुण्ठा सञ्चित हुनाले नरेन्द्रको मृत्युपश्चात् ऊ असामान्य देखिन थाली । अचेतनमा दमित यौनकुण्ठा तथा अतृप्तताका कारण उसले स्थापित मूल्यप्रति विद्रोह गरेकी हो । पति जीवित छँदा वैधव्य जस्तो जीवन व्यतीत गर्नुपरेको हुँदा उसले पतिको मृत्युपश्चात् आफूलाई अखण्ड सौभाग्यवती भन्दै सधवाको भेषमा सिँगारेकी छ । गौरीले गरेको यसप्रकारको साङ्केतिक विद्रोहले यौनिक सन्दर्भमा नारी उत्पीडनकारी मूल्यप्रति ठूलो व्यङ्ग्य गरेको छ ।

भागेर नरेन्द्रकी पत्नी बनेकी मुनरिया नरेन्द्र क्षयरोगले ग्रस्त भएर गाउँ फर्केपछि बनारसमा अलपत्र परेकी छ । त्यहाँ उसले अनेक यौनिक उत्पीडन भेल्नुपरेको छ । भरिलो जवानीमा जवान मालिकको प्रणयआग्रहमा आफूले गरेको सही थियो भन्दै मुनरियाले भनेकी छ- “नरेन्द्रको प्रेम आग्रहलाई मैले टारिँ, त्यही मेरो दोष हो । तर कसले सक्थ्यो त्यसलाई टार्न मेरो स्थितिमा ? जमिनदार कुमारको एकनासको प्रणय हठले गरीब दासीमाथि सम्पूर्ण रूपले विजय प्राप्त गर्न सक्थ्यो भने आश्चर्य के ? म आफूभन्दा बलिई हुन सकिँ भनेर तिम्री मलाई दोष किन दिन्छौ ?” (पृ.६८) । उसको भनाइ यौनिक सन्दर्भमा नारीमात्र दोषी देखिने मूल्यप्रति विद्रोह हो । मुनरिया आफूलाई गाउँ-समाजले सोचेजस्तो चरित्रहीन तथा स्वार्थी मान्न तयार छैन । नरेन्द्रसँगको साँचो प्रेममा कसैबाट सहानुभूति नपाउँदा, सबैबाट घृणा पाउँदा ऊ विद्रोही देखिएकी हो । आफूले नरेन्द्रको प्रेम गौरीबाट नखोसेको दावा गर्दै उसले भनेकी छ- “गौरीको

कुन वस्तु मबाट खोसियो र ? प्रेम ? नरेन्द्रको ? त्यो त उसले कहिल्यै पनि पाइन । मैले पाएको नरेन्द्रको प्रेम त मेरो सत्व हो मेरो निजको सम्पत्ति, स्त्री-धन । गौरीको चोरेको होइन, मैले;” (पृ.७३) । ऊ सबैले आफूलाई गौरीको पति-प्रेम खोस्ने भन्दै नराम्रो दृष्टिले हेरे पनि आफूले गौरीको प्रेम नखोसेको भन्छे । रसिक मण्डलीको दुर्व्यवहार भेल्दै आफ्नो अस्तित्व रक्षाको उपाय खोजी गरिरहेकी मुनरियाले अन्ततः बूढो जौहरीसँग बिहे गर्नु पनि विद्रोह हो । नरेन्द्रले आफूलाई त्यागिसकेपछि आफू उसको सतमा बसिरहनुपर्ने कुनै आवश्यकता नदेखेर उसले अर्को नयाँ जीवन सुरुवात गरी । त्यसैले उसले सानोबाबुले बोलाउँदा भनेकी छ- “बाबु, मुनरिया त मरिसकी । म मुनरिया होइन । तिमीले चिनेनौ । म उसकी पत्नी हुँ” (पृ.९६) । प्रेम र विवाहका सन्दर्भमा पुरुषले प्राप्त गरेको स्वतन्त्रता महिलाले पनि प्राप्त गर्नुपर्दछ भन्ने सोचाइ राखेर उसले अर्को विवाहको निर्णय लिएकी हो ।

सुम्निमाका नारीपात्रहरू सुम्निमा र पुलोमामध्ये तुलनात्मक रूपमा पुलोमा यौनिक सन्दर्भमा उत्पीडित देखिएकी छ । सुम्निमाको विद्रोह उपन्यासको आरम्भमा देखिएको छ । सुम्निमा रतिभावले प्रेरित भएर सोमदत्तसँग खेल्दै गरेको अवस्थामा सोमदत्त पनि आकर्षित हुन पुग्छ तर तत्कालै आफूलाई नियन्त्रण गर्दै सुम्निमालाई आफ्नो दृष्टिबाट टाढा जान भनी उसले “तिम्रो शरीर मेरो आत्माको विकासमा बाधक छ” (पृ.२८) भनेपछि उनीहरूबीच शरीर र आत्माबारे विवाद चल्यो । शरीर अनित्य हुनाले भोगिहाल्नुपर्दछ भन्ने सुम्निमाले सोमदत्तको अनन्त आनन्दको प्राप्ति जीवनको लक्ष्य हो भन्ने विचारलाई बेवास्ता गर्दै प्रकृतिको सुन्दरतामा रमाउँदै सोमदत्तलाई पनि आफ्नो सुख आनन्दमा साथ दिन प्रेरित गरिरहन्छे । (पृ.३०-३१) । शरीर भोगलाई आत्मिक ज्ञान आर्जनमा बाधक ठान्ने सोमदत्तले सुम्निमाको आग्रहलाई तिरस्कार गर्दछ । सोमदत्तको तिरस्कारबाट आहत सुम्निमाले आवेशमा भन्छे- “तिमीमा नै कतै नर्कले बास गरेको छ, त्यसैले तिम्रा आँखाबाट त्यही नर्क जहिले पनि च्याइ-च्याइ रहन्छ । तिमी पर्किर्तिको बनोटलाई बिगारेर आफूभित्र डरलाग्दो रिक्तो खाडल बनाउँछौं र त्यही पर्किर्तिलाई धपाएर निकालिदिएपछि बन्न गएको रिक्तो खाल्डोमा तिम्रो पाप जन्मिरहन्छन् । पर्किर्तिलाई हेला गरेर तिमी भन्छौ धर्म मौलाउँछ । यो तिम्रो भूटो सोचाइ हो” (पृ. ३१) । उपर्युक्त अभिव्यक्ति यौनिक उत्पीडनविरुद्ध विद्रोह हो ।

सर्वाधिक उत्पीडित नारीपात्र पुलोमा हो । शास्त्रज्ञानले निपूर्ण भएकी उसलाई मातापिताले सुम्निमाको आकर्षणबाट मुक्त हुन कठोर तप गरेर इन्द्रियमाथि विजय प्राप्त गरी फर्केको सोमदत्तसँग बिहे गराइदिए । ऊ जीवनभर ब्रह्मचारी रहन चाहन्थ्यो तर उसका मातापिताले पितृ र कुलको उद्धार गर्न पुत्र चाहिने हुँदा सोही प्रयोजनका लागि मात्र भए पनि विवाह गर्न राजी गराएका थिए । विवाह गर्नु तर शरीरभोगको कामनाबाट मुक्त हुनु, एकान्त कुटीको दैनिकीमा पतिपत्नीसँगै रहनुजस्तो असहज परिस्थितिमा उनीहरूबीच शारीरिक सम्बन्ध केवल महिनाको एकपल्ट त्यो पनि वैदिक विधिपूर्वक हुने गरेको छ । यस्तो भोगाइ एक सामान्य नारीका लागि यौनिक उत्पीडनकारी थियो । सोमदत्त त इन्द्रियमाथि नियन्त्रण गरेको योगी पुरुष हुनाले उसलाई शारीरिक कामनाले पीडा दिन सक्दैनथ्यो तर विद्रुषी भएर पनि पुलोमाले इन्द्रिय जितेकी थिइन । त्यसैले ऊभित्र स्वाभाविक जैविकीय चाहनाहरू थिए । पुलोमाको आमा बन्ने चाहना नारीजन्य स्वाभाविकता थियो भने सोमदत्तको पितृसत्तात्मक सांस्कृतिक मूल्यद्वारा त्यसलाई बाध्यकारी पनि बनाइएको थियो । आफूले गर्भधारण गर्न नसक्दा ऊ स्वयम् दुःखी थिई त्यसमा पनि सोमदत्तले अनेक आशङ्का गर्दा भनै पीडित हुन्थी । प्रतिमास रजस्वलाको चौथो दिन उसका लागि थप

पीडा बन्ने गरेकाले समय बित्दै जाँदा एकदिन उसको मनमा अबको महिना ऊ आफूलाई चौथो दिनको अनुष्ठानमा प्रस्तुत गर्न नसक्ने विचार आउनु पनि विद्रोही प्रवृत्तिको विकास हो (पृ.५०) । त्यो चौथो दिन उसलाई नुहाइधुवाइ चोखिने जाँगर नलाग्नु अनि मनमा बालककालको भिल्ल साथीको सम्झना हुनु यौनिक उत्पीडनप्रतिको विद्रोह हो ।

भिल्लको भेषमा अँध्यारो रातमा आएको सोमदत्तसँग आनन्दपूर्वक समागमपश्चात् पुलोमालाई एकातिर सो घटनाबारे सोमदत्तले थाहा पाउला कि भन्ने डर हुन्छ भने अर्कातिर आफ्नो त्यो सुखद क्षणको सम्झना मात्रले पनि ऊ रोमाञ्चित बन्छे । आर्यसंस्कृतिभित्रकी अझ आश्रमवासी विवाहिता नारी त्यसरी परपुरुषको सम्बन्धमा रम्नु भनेको परोक्ष रूपमा यौनिक उत्पीडनप्रतिको विद्रोह हो । वैवाहिक जीवनको लामो पीडादायी भोगाइपश्चात् पुलोमाले त्यस रात आफ्नो जैविकीय चाहनाको परिपूर्ति गरेकी हुँदा परपुरुषबाट प्राप्त भए पनि, आफूले शास्त्रानुसार पाप नै गरेको भए पनि त्यो सुखको अधिकारी आफू भएको ठान्ने उसले आफूलाई अर्कै नारीमा परिणत भएको भन्नु विद्रोह हो । त्यस घटनापश्चात् पुलोमालाई पक्का विश्वास थियो कि त्यस रात कुनै भिल्ल युवक नै उसको यौनसाथी बनेर थियो, जसले उसलाई पहिलोचोटि परम सुखको अनुभव गरायो । पतिबाट कहिल्यै शरीरसुख नपाएर उत्पीडित उसले पतिलाई घृणा गरेकी छ । उसले पतिको पत्नीमाथिको संभोगाधिकारसमेत नमान्नु (पृ.९४) लाई यौनिक सन्दर्भमा विद्रोह मान्न सकिन्छ । त्यस रात पुलोमाको 'भिल्ल युवक' शब्दलाई समातेर सोमदत्तले शड्का-उपशड्का गरेपछि "सोमदत्त, यदि तिम्रीमा मेराप्रति त्यस्तो वैरभावना छ भने, ल सुन, म पनि तिम्रीलाई हृदयदेखि नै घृणा गर्छु" (पृ.९०) भन्ने उसको अभिव्यक्ति यसको साक्ष्य हो ।

*मोदिआइ*नमा नारी महाभारतको युद्धमा पति मारिएपछि विधवा भएकी हो । युद्ध टार्न नारीलगायत सबै नारीहरूको भरोसा कृष्णमाथि भए पनि कृष्णले अर्जुनलाई गीताका माध्यमबाट संसार मिथ्या हो भन्दै युद्धका लागि प्रेरित गरेपछि कृष्णलाई भनेकी छ- "के यो सबै कुरा मिथ्या हो, भ्रम हो ? यो विशाल जनसमुद्रमा प्यारो पतिलाई खोजेर हिँडी रहेको मेरो आँखाले देखेका यी दृश्य सारा के माया हुन् ? हे केशव दर्शनको जोरले पनि जीवनको सुख दुःखलाई जन्म मरणको सत्यलाई, यो ठोस घेरालाई मिथ्यामा परिणत गर्न सक्तैन" (पृ. ५५) । यो यौनिक उत्पीडनप्रतिको विद्रोह हो ।

*हितलर र यहूदी*मा युद्धमा थियोडोराको प्रेमी मारिएकोले उसका विवाह गर्ने, सन्तान जन्माउने र सुखी गृहस्थ जीवनका सपनाहरू तुहिएका छन् । ऊ जर्मन सिपाहीहरूद्वारा बलात्कृत भएकी छ । उसले भाइलगायत सम्पूर्ण परिवार युद्धमा गुमाएकी हुँदा उसका अभिव्यक्तिहरूमा साङ्केतिक विद्रोह देखिन्छ । 'म' पात्रलाई पथप्रदर्शन गर्ने क्रममा उसले प्रसङ्गबस भनेकी छ- "हामीहरू मुटुमा चिहान लिएर हिँड्छौं- आफ्ना प्याराहरूको चिहान, यौवनका यावत् सपनाहरूको चिहान" (पृ.८१) । युद्धका बेला त्यहाँका असङ्ख्य नारीहरूले आफ्ना पति वा प्रेमी गुमाउनुका साथै उनीहरूमाथि सैनिकहरूद्वारा यौनहिंसा पनि भएको हुँदा उनीहरू दोहोरो उत्पीडनमा परेको यथार्थको साक्षी बनेकी छ थियोडोरा । युद्धले क्षतविक्षत पारेको परिवेशमा आफ्नो परिवार तथा प्रियलाई गुमाएकी उसले आफूले भेलेको पीडालाई चिहानको संज्ञा दिएकी छ । मुटुमा चिहान लिएर हिँड्नुको अर्थ हुन्छ बाँच्नुको कुनै अर्थ छैन ।

बाबु आमा र छोरामा उमाले बनारस विश्वविद्यालयमा पढ्न गएको बेला आफ्नो सहपाठीसँग प्रेम गर्नु, ऊसँग गोप्य रूपमा स्वयंवर गर्नु अनि सोही विवाहका आधारमा शारीरिक सम्बन्ध राख्नुले ऊ यौनिक

सन्दर्भमा सचेत नारी भएको देखिन्छ। शरीरमाथिको अधिकारको सचेतताकै कारण यौनिक अधिकारको उपयोग गरी। आफूभन्दा दोब्बर उमेरको विधुर व्यक्तिसँग विहे गरिएकी उमाले आफ्नो पतिप्रति असीम घृणा गर्नु यौनिक उत्पीडनविरुद्ध विद्रोह हो— “मेरो ‘मधुयामिनी’ नसिद्धिने एउटा कालरात्रि थियो कि वेश्यालयको कुत्सित, फोहोरी, मैलो धब्बाले भरिएको जस्तो थियो अन्तपुर” (पृ.४८)। उमाले मनमनै आफ्नो गर्भमा हुकँदै गरेको सन्तानले आफूमाथिको उत्पीडनको बदला लिनेछ, भन्ने सोच्नु पनि विद्रोहकै सङ्केत हो। गर्भको बालक जन्मेपछि, उसलाई नकारात्मकताले पोषित गर्दै हुर्काएर उसैका माध्यमबाट पतिसँग बदला लिन चाहने उमाको सोच यौनिक उत्पीडनप्रतिको विद्रोह हो।

निष्कर्ष

नारीविद्रोहका आधारमा कोइरालाका उपन्यासहरूको विश्लेषण गरेपछि ती उपन्यासहरूमा नारी पात्रहरूद्वारा विद्रोहको प्रस्तुति गरिएको निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ। उनका सबै उपन्यासहरूमा नारीविद्रोहको प्रस्तुति रहेको छ तर विद्रोहको प्रकार र मात्रा भने समान छैन। कुनैमा नारीपात्रहरू प्रत्यक्ष रूपमा विद्रोही देखिएका छन् भने कुनैमा परोक्ष वा साङ्केतिक रूपमा मात्र। नारीपात्रहरूद्वारा गरिएको विद्रोहलाई सामाजिक/सांस्कृतिक उत्पीडनप्रतिको विद्रोह तथा यौनिक उत्पीडनप्रतिको विद्रोह गरी दुई आधारमा विश्लेषण गर्दा *तीनघुम्ती* र *सुम्निमा* उपन्यास उल्लेख्य छन्। यी दुईमध्ये पनि तुलनात्मक रूपमा *तीनघुम्ती* अग्रस्थानमा छ, किनभने इन्द्रमायाले स्थापित सामाजिक/सांस्कृतिक मूल्यप्रति विद्रोह गरेर त्यसको भञ्जन गरेकी छ। यौनिक उत्पीडनप्रतिको विद्रोहका आधारमा गरिएको विश्लेषणको निष्कर्षले इन्द्रमाया नै अग्रस्थानमा देखिएकी छ। अन्य नारीपात्रहरू परोक्ष विद्रोही छन्। विद्रोह प्रस्तुतिको मात्रा तथा त्यसको प्रकार भिन्न-भिन्न भए पनि विद्रोहको प्रस्तुति गरेर स्थापित विभेदकारी मूल्यको अन्त्य हुनुपर्ने आशय उनका सबैजसो उपन्यासमा पाइन्छ। केही नारीपात्रको विद्रोह सशक्त हुनाका साथै स्थापित मूल्य-मान्यताप्रति चुनौतीपूर्ण पनि देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

कोइराला, विश्वेश्वरप्रसाद (२०२५), *तीनघुम्ती*, वाराणसी : प्रशान्त प्रकाशन।

--- (सन् १९८६), *नरेन्द्रदाइ*, दोस्रो संस्क., वाराणसी : प्रशान्त प्रकाशन।

--- (२०४६), *मोदिआइन*, दोस्रो संस्क., काठमाडौं : क्षितिज प्रकाशन।

--- (२०५०), *सुम्निमा*, तेस्रो संस्क., ललितपुर : साभा प्रकाशन।

--- (२०५४), *बाबु आमा र छोरा*, दोस्रो संस्क., ललितपुर : साभा प्रकाशन।

--- (२०७१), *हितलर र यहूदी*, नवौं संस्क., ललितपुर : साभा प्रकाशन।

टड, रोसम्यारी (सन् १९८९), *फेमिनिस्ट थट*, बाउल्डर र सनफ्रान्सिस्को : वेस्टभ्यु प्रेस।

मिलेट, केट (सन् २०००), *सेक्सुअल पोलिटिक्स*, सिकागो : युनिभर्सिटी अफ इलिनोइज प्रेस।

म्याड्सेन, डेबोरा एल् (सन् २०००), *फेमिनिस्ट थ्योरी एन्ड लिटरेरी प्राक्टिस*, लन्डन : प्लुटो प्रेस।